



Ю. Ф. КРАВЧЕНКО

канд. юрид. наук

Державна податкова адміністрація України

УДК 340.342

СВОБОДА ЯК ПОСТУЛАТ

Надані міркування щодо сутності свободи як постулату філософських вчень.

Проблема свободи – це безперечно одна з найбільш складних проблем. За влучним висловлюванням дослідника цієї проблеми Володимира Ерна: “Коли її беруться вирішувати практично – проливається багато крові. Коли в неї заглиблюються теоретично – опиняються в таких хащах міркувань, що стає складно пов’язати початок думки з висновками” [1, с. 157].

Головна складність проблеми полягає в тому, що при її вирішенні дуже міцно переплітаються теорія з постулатами, з певними вимогами. Вимога того, щоб людина була відповідальна за свої вчинки й призвела до ускладнення цієї проблеми, а відтак, збіг й взаємна заміна понять свободи і відповідальності мають свої вагомі і глибокі підстави. Таке ускладнення проблеми є історичним фактом (Сократ, стоїки, Аристотель, грецька й латинська патристика, середньовічна схоластика, метафізика новітньої філософії). З традиційних вчень стає зрозумілим, що проблему свободи волі можна вирішувати лише тоді, коли ми визначимося в тій чи іншій філософській концепції людини. Філософська антропологія звично вчить, що природа людини троїста, бо вона складається з тіла, душі і духу. Таку традицію започаткував Аристотель. Під душею він розумів всю сферу афектів, інстинктів, відчуттів, а під духом – ту частину душі, яка розуміє математику і філософію. Духові властива вища функція мислення, зовсім не дотична до тіла, чи до чуттів [2, с. 151-155].

Тож філософське і релігійне поняття духу не тотожні. Ілущи услід за Аристотелем, Гегель виразно нотує: “Дух є взагалі мисленням і людина відмінна від тварин перед усім мисленням” [3, с. 68].

На нашу думку, варто постійно мати на увазі відмінність між філософським і релігійним поняттями духу, заради того, щоб не плутатися в усвідомленні цих понять і оперуванні ними.

Тіло людини – тіло природи. Людина як природна істота, як частка природи, повністю визнає на собі дію законів природи. Тіло людини підкорене законам фізики, хімії, біології тощо. Людина не в змозі цілком порвати з природою: порвати – означає перестати жити, тобто, подібно вській тварині їсти, пити, спати, задовольняти статеву потребу. Від природи людина успадковує те, в чому залишається твариною. Природна частка в людині засві-

дчує про властиву людині тваринність. Тож природно виникає запитання: що є людським в людині?

Тіло і душа людини споріднюють її з навколишнім фізичним і тваринним світом, і лише третій складник її природи робить її причетною до нового, розумного або духовного способу буття.

Означена складність людської природи дає можливість говорити, що людина – істота, яка належить до двох світів, тілесного (матеріального) і духовного. Належачи до них, людина є істотою суперечливою і такою, що парадоксально поєднує в собі полярні протилежності. Душа людини вічно перебуває на роздоріжжі, маючи перед собою два шляхи – до тіла й до духу. В цій вічності двобічності людської істоти – її доля. Призначення людини звести цю двобічність до єдності. “Людина може пізнавати себе згори та знизу, – зазначає М. Бердяєв, – зі свого світла, з божого у собі начала, пізнавати зі своєї темряви, зі стихійно – несвідомого та сатанинського в собі начала. . . Людина є суперечливою істотою, істотою вищою мірою поляризованою, богоподібною, високою та низькою, вільною та рабською, здатною до величчя та падіння, до великої любові та жертви і до великої жорстокості та безмежного егоїзму. . . В підсвідомих підвалинах кожної людини, в її жебрацькому “я” є потворне, огидливе, потенційно злочинне, але важливе ставлення до цього її вищого, глибокого “я” [4, с. 19].

Таким чином, з філософської антропології витікає, що, з одного боку, людина притягнена своїми потребами і недостатками, придушена природою, обшугана матерією, чуттєвими цілями і задоволеннями, підкорена природним бажанням і пристрастям і захоплена ними; з іншого боку, вона підноситься до вічних ідей та царства думки, задає собі в якості волі всезагальні закони і стверджує свою духовність. З одного боку, людина є твариною, але навіть в своїх тваринних функціях вона не зупиняється на них як на чомусь істотному (як чинить тварина), але усвідомлює їх, і підноситься до самосвідомості. Цим людина долає межу своєї безпосередності і перестає бути твариною саме тому, що *знає*, що вона тварина, і у такій спосіб вона пізнає себе як істоту духовну. Завдяки духу людина “вишала” з тваринного світу. Сам факт існування наділеної розумом тварини – є розривом в природному світі.

Складність людської неабияк природи неабияк виразно виразив Кант у своєму вченні про емпіричний і інтелігібельний¹ характер, є одним з перехідних кілець чуттєвого світу явищ і перебуває в залежності не тільки від певних умов місця і часу, але і від певних причин, тож емпіричний характер людини таким же чином зумовлений загальними зв'язками світу явищ, як і будь-який предмет нашого емпіричного знання. Людина, як інтелігібельний характер, вільна від умов часу і простору та причинних залежностей. Така незалежність від природного закону причинності і зумовленість до дії суто зсередини себе, зі свого розуму і волі, називається інтелігібельною свободою. Тож людина є винятком з основного природного закону, згідно з яким будь-яке реальне явище зумовлюється певною причиною. Вона здатна розпочати новий ланцюг явищ, найглибшим джерелом яких є розумно-вольова субстанція людини.

Вчення Канта про емпіричний і інтелігібельний характер людини важливе тим, що в ньому мислитель майстерно поєднує двоїсту природу людини з проблемою свободи. Таке поєднання є неабияким, і, без сумніву, неминучим здобутком Канта. Стає очевидним, що свобода не існує, якщо мати на увазі лише емпіричний характер людини. Свобода інтелігібельна. Вона є незалежністю людини від природного закону причинності і зумовленістю до дії суто зсередини себе, зі свого духу, ідей.

Отже, за Кантом, свободу ми маємо тоді, коли вчинки визначаються інтелігібельним характером людини. Далі природно виникає запитання, чи мусимо ми розглядати характер людини і його прояви як дещо дане і доконечне, чи ми мусимо відшукувати причину самого характеру і його проявів для того, щоб зробити цю причину відповідальною за такий характер? Чи знаходяться причини вільного волюнція в самій людині, чи поза нею і чи можна за таких умов говорити про свободу волі? Серцевина проблеми про свободу волюнція, таким чином, полягає в наступному запитанні: де знаходиться причина нашої природи? Відповісти на це запитання неможливо, якщо залишатися на ґрунті позитивної науки. Ідучи услід за Кантом, сучасний англійський філософ Роджер Скратон зазначає: "... Наука - це царина емпіричного дослідження; вона виростає з намагання досягнути світ таким, яким його сприймаємо, передбачати й пояснювати зримі явища і формулювати "закони природи", згідно з якими слід пояснювати річичше людського досвіду. Отже, будь-яка наука породжуватиме численні запитання, які лежать *поза* її власними методами дослідження і які вона, таким чином, виявляється неспроможною розв'язати" [5, с.10-11]. І далі: "Скрізь ми виявляємо, що наука породжує питання, які виходять за межі її здатності розв'язати їх. Такі питання назвали метафізичними – вони формують виразну й невід'ємну частину предмета дослідження філософії [5,

¹ Інтелігібельний (лат. intelligibilis - мислимий) - можливість пізнання лише за допомогою інтелекту; за Кантом, те, що підвладне розуму, розсуду, але зовсім не підвладне чуттям.

с.11]. Позитивна наука знає лише, що *було* і що *є*, але ніколи не ставить за мету показати, що і яким чином *мусить бути*, бо цей завершальний урок не можна здійснити, спираючись на емпіричну даність, як на єдино визнане наукою джерело пізнання. Однак, ідеал не висновується з дійсності, мета не впливає з факту.

Тож тих засобів, якими володіє наука, не досить, бо вона не в змозі вирішити питання про те, чи є наша особистість первинною субстанційною величиною, що зумовлює тив подій, а відтак, самий зміст питання примушує нас перейти до сфери метафізики². Як ми бачили, під кутом зору емпіричної думки, людська особистість є лише перехідним кільцем в загальному ланцюгу причинних залежностей явищ одне від одного, вона є наслідком різних інших причин, але тоді на ці інші причини і покладається відповідальність за всі дії особистості. У метафізиці особистість постає *безпричинною* субстанцією. Свобода у метафізичному розумінні означає свободу від будь-якої причинної залежності, найглибшим джерелом свободи є духовна, або розумово-вольова субстанція людини, що надає їй змогу владарювати над всіма спонуканнями і визначатися до дії суто зсередини себе. В розумі і волі людини вбачають первинні, доконечні причини, які не висновуються вже з інших причин, а відтак, особистість відповідальна за прийняті нею рішення і вчинки, бо вона зі своїм волюнціям є першопринципою. Якщо ж визнати, що особистість сама є породженням інших, поза нею існуючих причин, то тоді за всі її вчинки мусять відповідати ці причини.

Як бачимо, метафізичні дослідники свободи долі ствердно вирішують питання, чи маємо ми право покласти на людину відповідальність за її вчинки і чи в змозі ми розумним чином обґрунтувати це право. Підставою такого рішення є визнання окремою особистістю самовизначення, інтелігібельної свободи. Ми в змозі зробити кого-небудь відповідальним за вчинки тільки тоді, коли цей хто-небудь є винуватцем, причиною вчинку, і, таким чином, відповідальність має лягати на ці причини, які не є висновком з інших причин, тобто відповідальність в змозі лягати тільки на першопринципи. Метафізика зараховує людину як особистість з певним волюнціям до вищих первинних причин, а відтак, особистість відповідальна за свої вчинки. Метафізичне поняття свободи звеличує нашу особистість і перетворює її в безмежну основну субстанцію. Завдяки цьому поняттю людської особистості приписується *першопринципність* і *самовизначеність*.

Зі сказаного випливає, що проблема свободи для метафізичних мислителів укорінена в почутті обов'язку і

² Метафізика (від грецьк. *metata physika* – це те, що за фізичним) – назва творів Аристотеля, в яких досліджується те, що пізнається нами лише після природи (бо знаходиться "за" нею), але само по собі є первісним: за фізичним перебуває думка.

У сучасній європейській філософії метафізика є невід'ємною складовою філософського аналізу. За радянських часів метафізика здобула одозного відтінку, бо протиставлялася діалектиці.

відповідальності. Чи *в змозі* я зробити те, що я зробити *мушу*, - до цього зводиться питання! Я відчуваю природний каузально-закономірний внутрішній примус, під впливом якого необхідним і неминучим чином формується моя здатність уявляти, воліти, почувати; і в мені міститься свідомість воління, відповідно до якого я мушу мислити, бажати, почувати. У якому відношенні перебувають цей примус і це воління? У який спосіб їх можна поєднати і який смисл має їхня сукупна наявність [6, с.111-119]? Шукаючи відповіді на ці запитання, Кант доходить висновку, що поняття про свободу як автономію є поняттям про моральний ідеал і моральну норму (закон), а відтак, кантівське поняття свободи стає етичне. Свобода (безпричинність) є наслідком дії морального закону.

Етичне поняття свободи має давню традицію. Вже стоїки від негативного визначення поняття свободи перейшли до визначення позитивного. Звільнення від витальності і пристрастей можливе лише за допомогою розуму, шляхом посилення і тих мотивів, які є необхідним наслідком такого мислення. Тож, затверджується положення: бути свободним – означає користися розумом. У такий спосіб визначається моральна свобода в новітній філософії Спінозою і Лейбніцем. Особливо чітко формулювання дає Лейбніц: чим більше ти дієш на підставі розуму, тим більше твоя свобода; чим більше ти коришся пристрасті, тим більше ти раб. Але розум в змозі владарювати не тільки тоді, коли він є системою уявлень, а й оцінювальною силою, що відчуває і бажає. В цьому розумінні ми називаємо його практичним розумом. Для Канта, моральна свобода – це автономія практичного розуму, його самовизначення за допомогою морального закону. Тож, свободна та людина, в якій моральні мотиви сильніші за всі інші і відіграють вирішальну роль при виборі; невольний той, хто підвладний зовнішньому миттєвому спонуканню або пристрастям.

Тож, під свободою в етичному розумінні ми маємо владу розуму над природними почуттями і спонуканнями людини. Це стосується того, що мусить бути. Воно виражає ідеал і норму. Моральна свобода є для нас ідеал, якого жоден із нас повністю не досягає, і яким ми користуємося як критерієм для моральної оцінки людських характеристик і вчинків.

В історії філософії моральну свободу називали "істинною", бо вона означає владарювання моральної норми в житті нашої волі. В цьому розумінні питання про свободу поставало як питання про постулат.

Суттєво, в цьому зв'язку, що у західній традиції право рішуче пов'язували зі свободою, а відтак, і мораллю. Західне розуміння моралі характеризується неабиякою специфікою. Ця специфіка, своєю чергою, зумовлює й особливість осмислення права.

Термін етики, як науки про мораль вперше вжив Аристотель для позначення особливої сфери дослідження – "практичної філософії". Якщо у "теоретичній філософії" ми висуваємо перед собою завдання вияснити підстави

того, що *має* місце, то в "практичній філософії" розглядаємо закони того, що *мусить бути*. Тож головне питання етики: що ми мусимо робити? Етика виховує в людині покликання завершувати світ шляхом надбудови до сфери існуючої емпірії того, що мусить бути. Вона осмислює речі у їх *цілісності й доконечності*. На цій підставі вчення про мораль споконвіку називають нормативним вченням про обов'язки.

Усі обов'язки моралі поділяються добродійності; моральне і правове – суть одна і теж. Оскільки мораль як родовою для права поняття, належить до сфери надемпіричного пізнання, то, наприклад, Кант цілком послідовний, коли зазначає: "Всезагальний критерій. За яким взагалі можна пізнати як право, так і неправу, стане очевидним лише тоді, коли ми зігноруємо емпіричні принципи... Право – це сукупність умов, за яких свободна воля одного (особи) узгоджена з свободою другого, з точки зору всезагального закону свободи" [6, с.285].

Вчення про обов'язки моралі Кант викладає у праці "Метафізика нравів у двох частинах". У першій частині "Метафізичні начала вчення про право" йдеться про правові обов'язки у сферах природного або приватного права і позитивного або публічного права. До правових обов'язків Кант відносить свободну волю, добру волю, обопільну волю (справедливість), честь, гідність, совість. У другій частині "Метафізичні начала вчення про добродійність" йдеться про обов'язки людини стосовно самої себе і інших людей (людяність, ввічливість, скромність, вдячність, співчуття, любов, дружба).

Осмислення права можна неабияк поглибити. Якщо виходити з того, що у моральній філософії йдеться про пізнання цілого й доконечного усіх людських речей. Ціле і доконечне усіх речей тут позначають термінами ідея або дух (пригадаємо гегелівське висловлювання на початку статті, де під філософським поняттям духу він розуміє людське мислення). Так, говорячи про ідею (а не про поняття) права, Кант і Гегель розуміють під доконечністю права - свободу, а під його цілісністю - природне (приватне) і позитивне (публічне) право, тобто різноджерельне право. Прояснивши специфіку вживання метафізичних термінів "ідея" або "дух", стає зрозумілим твердження, що свобода - це незалежність людини від тілесно-емпіричного у ній начала; свобода - це зумовленість до дії суто зсередини себе, зі свого духу, ідей.

За Гегелем: "Ідея права є свободою, право є наявним буттям свободної волі... Система права є царством реалізованої свободи... Принцип свободи – найвищий принцип. Свобода волі є тим принципом, з якого ми починаємо..., право ґрунтується на свободі" [3, с.59, 67, 386-387, 393]. Тож право має понадюридичне значення і самотність. Таке значення самотність право отримує від свободної волі як субстанційної сутності людини. З цього приводу мислитель зазначає: "Підвалиною права є духовне... Субстанцією духу є свобода... Тож поняття права за своїм походженням тлумачиться *поза наукою про позитивне право*. Його дедукція передбачається тут як яка, що вже

має місце?" [3, с.60, 67, 386-387]. Право похідне від моралі. Воно – доповнення до моралі.

Відстоюючи філософське поняття права, Гегель наголошує, що логосом права є ідея права або природне право ("право само в собі"). Субстанційну сутність природного права складає людська вольна воля; модифікаціями цієї сутності є звичаї, договори, закони, правові принципи, судова практика. Все право, таким чином, не зводиться до волі державного законодавця. Закони можуть суперечити логосу права, що й змушує мислителя досліджувати проблему неправа [3, с.137-153].

Філософсько-правове вчення Канта і Гегеля має неминущу цінність й для сучасної національної і світової культури. Західні філософи і правники продовжують обстоювати трансцендентність права і його взаємопов'язаність зі свободою і мораллю [7, с.27; 8, с.62-77].

Підбиваючи підсумок, відокремимо найголовніше. Філософські антропологі застерігають, що людина може не знати про себе істини, не усвідомлювати своєї високої природи, залишаючись людиною плотьською і емпіричною. Людина зі свідомістю, позбавленою духу (ідей), є людиною зі збідненою свідомістю. Вона живе спотворено і принижено. Людина не мусить залишатися тим, чим вона є від емпіричної природи. Людським в людині є розум, а відтак, свобода і відповідальність. Свобода не потребує теоретичного доведення, теоретичного доведення, бо вона, як і розум, наслідком якого є, дається людині від природи. В своїй свободі людина є причиною самої себе. Іншими словами, буття людини не є дещо

фактично дане. Скоріше, це завдання, мета. Лише завдяки своїй свободній волі людина стає тим, ким вона є. Звідси висновується повна відповідальність людини за свою сутність. Свобода для людини, таким чином, це не тільки дарунок, але і важкий тягар. Вона приречена на свою свободу. Вона не в змозі ухилитися від покладеної на неї тим самим відповідальності. У кантівському висловлюванні: "Ти мусиш, тож можеш" - не абияк адекватно відзеркалюється сутність свободи як постулату.

ЛІТЕРАТУРА

1. Эрн В Ф, Сочинения. -М.: Изд-во "Правда", 1991.
2. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. -Т.1. Античность. -СПб., 1994.
3. Гегель Г. Философия права. -М.: Прогресс, 1990.
4. Бердяев Н.А. Самопознание. -М., 1991.
5. Скраттон, Роджер. Новітня філософія. -К.. Основи, 1998.
6. Кант И. Метафизика нравов в двух частях. -Ч.1. Метафизические начала учения о праве. -СПб., 1995
7. Берман Г. Дж. Западная традиция права. -М. Прогресс, 1998.
8. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основовопложения критической философии права и государства. -М.: Гнозис, 1994.

Надійшла до редколегії 01.07.2003

КРАВЧЕНКО Ю.Ф. СВОБОДА КАК ПОСТУЛАТ

Предоставлены соображения относительно сущности свободы как постулата философских учений.

KRAVCHENKO JU.F. FREEDOM AS THE POSTULATE

Reasons of essence of freedom as postulate of philosophical doctrines are given.

УДК 341.241.2:354.31(477)

М.Н. КУРКО

Міністерство внутрішніх справ України

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МВС УКРАЇНИ В НАПРЯМКУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: ЗАГАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО УКРАЇНИ

Досліджено пріоритетні напрями політики Європейського Союзу щодо України, у тому числі у сфері юстиції та внутрішніх справ

Стратегічний напрям розвитку України – входження в європейський простір – був обраний ще з моменту проголошення незалежності України. Вже у Постанові Верховної Ради УРСР "Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин" від

25.12.1990 р. [1] Уряду було доручено "спрямувати зусилля на забезпечення безпосередньої участі Української РСР у загальноєвропейському процесі та європейських структурах". А у 1993 році Верховна Рада України прийняла Постанову "Про основні напрями зовнішньої політики